www.etnolog.org.ua

УДК 130.2:82 1(477 25)

СІРИК ЛЮДМИЛА

доктор габілітований, професор, ад'юнкт кафедри літературознавства Інституту неофілології, Університет Марії Кюрі-Склодовської, Люблін (Польща)

SIRYK LIUDMYLA

Dr. habil., a professor, adiunkt at the Department of Literary Studies of the Institute of Neophilology, Maria Curie-Skłodowska University, Lublin (Poland)

Бібліографічний опис:

Сірик, Л. (2020) Антропологічна концепція людини в поезії київських неокласиків. *Народна творчість та етнологія*, 2 (384), 28–39.

Siryk, L. (2020) Anthropological Concept of the Person in the Poetry of Kyivan Neoclassics. *Folk Art and Ethnology,* 2 (384), 28–39.

АНТРОПОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ ЛЮДИНИ В ПОЕЗІЇ КИЇВСЬКИХ НЕОКЛАСИКІВ

Анотація / Abstract

У статті розглядається ідейно-семантичний зміст антропологічної концепції людини, сформульованої у поезії літературного угруповання київських неокласиків Миколи Зерова, Максима Рильського, Павла Филиповича, Михайла Драй-Хмари й Юрія Клена (спр. ім'я Освальд-Еккард Бургґардт) – чільних представників неокласицизму і проєвропейського напряму в українській літературі ХХ ст. Питання досліджено на матеріалі творчості періоду 1914–1934-х років. З'ясовано, що концепція ґрунтується на таких категоріях, як калокогатія (моральна і фізична досконалість, єдність прекрасного і доброго), істина, любов, мудрість, шляхетність, працьовитість, стоїцизм, пізнання (себе і світу), мужність, самовдосконалення, гармонія, свобода, суспільна активність, солідарність, діалог, співпраця, творчість, патріотизм, щирість, урівноваженість, поміркованість, спокій, радість, традиція, право й обов'язок. Ці позитивно конотовані категорії визначають передумову щастя людини. У розглянутій моделі промується антропоцентричний характер культури з приматом імперативу моральності й гуманізму. Концепція висуває перед людиною високі вимоги і водночас апелює до справедливого суспільного ладу, де вшановуються права на життя, свободу і гідність, а також демократичні права. Ідейно-аксіологічний зміст концепції був запереченням радянського тоталітарного режиму й одночасно сміливим викликом проти його антигуманізму, теорії «гвинтиків» і масовізму [*].

Ключові слова: київські неокласики, людина, антропологічна концепція, поезія, калокогатія, гуманізм, любов, стоїцизм, моральність, гармонія, діалог, спільнота, традиція.

Ideological and semantic content of the anthropological concept of the person is considered in the article. This conception has been formulated in the poetry of literary group of Kyivan neoclassics Mykola Zerov, Maksym Rylskyi, Pavlo Fylypovych, Mykhailo Drai-Khmara and Yuriy Klen (his real name is Oswald-Eckard Burghardt) as the leading representatives of neoclassicism and European trend in the Ukrainian literature of the 20th century. The issue is investigated after the materials of the works of the period of 1914–1934. It is ascertained that the concept is based on such categories

[*] Під поняттям «масовім» авторка статті розуміє світоглядно-політичну тенденцію, у якій пріоритетом визнано людську масу, а не людину. Це поняття має негативну конотацію.

www.etnolog.org.ua

as kalokagathos (moral and physical perfection, unity of the beautiful and good), truth, love, wisdom, nobleness, assiduity, stoicism, cognition (of myself and the world), courage, self-completion, harmony, freedom, social activity, solidarity, dialogue, collaboration, creation, patriotism, sincerity, steadiness, temperance, composure, gladness, tradition, right and duty. These positively connotated categories are used to determine the premise of the person's happiness. Anthropocentric nature of the culture with the primacy of imperative of morality and humanism is promoted in the considered model. High demands are brought forward the person by the conception. At the same time, it appeals to the impartial social order, where the person's rights for life, freedom and dignity and also democratic rights are esteemed. Ideological and axiological content of the concept has been the negation of the Soviet totalitarian regime and at the same time the courageous call against its antihumanism, the theory of *small screws* and mass character.

Keywords: Kyivan neoclassics, a person, anthropological concept, poetry, kalokagathos, humanism, love, stoicism, morality, harmony, dialogue, community, tradition.

В умовах радянської дійсності 1920–1930-х років, коли влада всілякими способами намагалася утвердити комуністичну тенденцію масовізму і ленінську доктрину «гвинтиків», київські неокласики возвеличували людину, намагалися донести до свідомості суспільства її беззаперечну цінність. Вони констатували право особистості на свободу і гідне життя. Отже, виступали проти ідеології комуністичної влади, зокрема, пропаганди державоцентричної культури. В обставинах радянського режиму це була надто сміліва і небезпечна позиція. Керуючись аксіологією середземноморської культурної й української національних традицій, неокласики конструюють антропологічну концепцію людини, яка визнає і промує антропоцентричний характер культури з акцентом на моральність і гуманізм. З'ясування ключових категорій цієї моделі ставить перед дослідником завдання визначити погляди поетів на ідентичність людини у різних вимірах її життя (духовному, матеріальному, суспільному, приватному) і в контексті ідеї про людське щастя. Об'єктом дослідження є поезія [1] знаного в українській літературі «грона п'ятірного», тобто М. Рильського, М. Зерова, П. Филиповича, М. Драй-Хмари, Юрія Клена – письменників, перекладачів, літературознавців, чільних представників неокласицизму і проєвропейського напряму в українській літературі XX ст.

Антропологічні пріоритети київських неокласиків формувалися під впливом таких аксіологічних чинників, як: 1) філософія еллінізму, об'єктом і змістом якої була людина, ідеал вільної особистості, активної у суспільній і внутрішній сферах, що перебуває в гармонії з природою; 2) думка епохи Ренесансу, яка проголошувала ідею формування внутрішньовільного індивідуума, свідомого власної автономії й гідності; 3) українська національна і родинна традиції, в основі яких – засади християнства, гуманізму, універсалізму і патріотизму. Із цих джерел митці черпали і творчо переосмислювали у поезії ці «вічні» образи, мотиви і сюжети.

Неокласики вважали, що апологія античності, зокрема еллінізму, мала раціональний сенс і виховне значення. У Стародавній Греції убачалося гуманітарним все, що стосується людини, а під гуманним розумілися кращі риси людської натури: благородство, моральність, милосердя, співчуття, висока культура поведінки і людських взаємин. Для греків краса і моральність тотожні, моральне не відокремлювалося від прекрасного. Предметом осмислення головних напрямів еллінської філософії було щастя людини, яке, на думку мислителів, залежало від способу її життя й поведінки. В культурі Еллади центром була людина. Концепція людського щастя (основна ідея еллінізму) зумовлювалася взаємозалежними чинниками: культурою і людиною. Еллінська ідея *калокогатії* [2] обумовлювала світський і антропоцентричний характер культури, її першочерговий інтерес до людини, а також насамперед висувала й утверджувала тип духовно вільної особистості. Цю теорію застосовують неокласики, підкреслюючи значення свободи духу. Це був виклик теорії комунізму, яка трактува-

www.etnolog.org.ua

ла людину лише як частину маси. Відомо, що радянській владі потрібна була людина покірна і безвільна, яка бездумно виконує вказівки партії, словом – зі свідомістю раба. Усупереч цим тенденціям поети оспівували людину, за посередництвом якої реалізується ідеал краси еллінського зразка, ототожнений з *калокогатією*. Трактують цей ідеал як абсолют моральних цінностей. Вони визнають культ Гомера («Як Одіссей, натомлений блуканням» М. Рильського; цикл «Мотиви Одіссеї» М. Зерова; «Шляхами Одіссея» Юрія Клена), характерний для класичної літератури другої половини XVIII ст. Найвиразнішим прикладом ідеалу краси вважають античну Навсікаю: «Ясна, зцілюща, мов жива роса, / Рожевим сплеском Еллінського моря / Йому сміється радісна Краса» (М. Зеров «Навсікая»). Ліричний герой поетичного твору М. Рильського плекає надію на особисте щастя: «під безтурботний шелест / мене розбудить ніжна Навсікая, / Струнка дочка феацького царя». Поети формулюють концепцію «святої Краси» (з великої літери), уважаючи, що ця категорія надає сенс людському існуванню. У творах розгортається рефлексія про суспільну роль естетичного ідеалу у взаємодії з етосом і раціональним мисленням: «Сходять зерна наук / В гімнах ясній красі» (П. Филипович «Всюди літа орел»). А в поемі М. Рильського «Чумаки», зокрема у пісні першій під назвою «Автор міркує про мистецтво», підкреслюється конструктивна роль естетичного ідеалу у втіленні людських мрій:

> Краса і думка, дві сестри-близнята,
> Давно на морі людському пливли.
> <... >
> **Так от білі двері**
> **Краса в минуле вміє одчинять**
> **І в будуче [3].** Серед шалених прерій
> І в тундрі, де сивіє бідний мох,
> Нам світить Гейне, Тютчев, Архілох.
> [10, с. 197].

З філософських теорій Стародавньої Греції неокласики сповідують аполлонівське (раціональне) начало, спрямоване на впорядкування людського духу і суспільства – «служимо владиці Аполлону» (М. Зеров «Lucrosa»), а також проголошують ідею традиційного стоїцизму. «Дерзайте, лебеді: з неволі, з небуття / веде вас у світи ясне сузір'я Ліри / де пінить океан кипучого життя», – закликав М. Драй-Хмара в сонеті «Лебеді» з дедикацією «Присвячую своїм товаришам».

Ідеал краси неокласики трактують не лише як концепт, але й як морально-етичну проблему. Вважають, що вона зумовлена двома чинниками: а) зовнішнім, тобто суспільно-політичним устроєм; б) внутрішнім, тобто негативними рисами людини (егоїзмом, слабодухістю, жорстокістю тощо). Згідно з їхнім переконанням, зовнішня врода без людяності позірна і зрадлива, оскільки позбавлена духовної цінності й сакральності. Цю думку ілюструє інтерпретація біблійного образу Саломеї [4] (доньки Іродіади) в однойменних сонетах «Саломея» М. Зерова (1922 р.) і П. Филиповича (дата написання другого твору невідома). Попри індивідуальне зображення, кожен із митців підкреслює нерозсудливість цієї героїні. Згідно з першоджерелом, у Стародавньому Римі було страчено пророка Іоанна Хрестителя за дорученням юної царівни Саломеї, яка послухала намови своєї матері Іродіади. Ім'я пророка у вищезгадуваних сонетах звучить – Йоканаан. П. Филипович зосередив увагу на аморальності царського двору. Ця риса увиразнюється через контраст: з одного боку, захоплення публіки танком вродливої Саломеї, а з другого, – байдужість до людського життя і жорстокість. Поет засуджує «сліпу жагу» прислужитися цареві, щоб зміцнити свою позицію. Він констатує про безмежну жорстокість Іродіади: «Ти спопелить могла б життя народу, / Ти засмутила б соняшну блакить!». Однак умовний спосіб дієслів не може цього зробити, позаяк їй протистоїть гуманізм і мораль, виражені через учення Іоанна Хрестителя і його послідовників. Натомість М. Зеров, окрім

www.etnolog.org.ua

осуду злочину Саломеї, шукає його причини. Його цікавить не лише вчинок Іродіади, яка, возненавидівши Божого пророка, штовхнула свою дитину на смертельний злочин. На думку поета, головні причини цього вчинку кореняться в політиці імперської влади, яка не визнає людських прав і етичних засад, що руками інших виносить смертні вироки. У поетичній інтерпретації Саломея є продуктом виховання й одночасно маріонеткою влади Риму:

І Саломея!.. Ще дитя (дитя!),
А п'є страшне, отруєне пиття
І тільки меч та помсту накликає.

М. Зеров характеризує героїню як незрілу особу, несвідоме «дитя». Можливо, поет відштовхувався від думки давньогрецького філософа Сократа, що зло виникає з невігластва, неосвіченості. Автор намагається певною мірою реабілітувати Саломею, хоча не виправдовує її злочину. Передусім, він безапеляційно засуджує його причину, констатуючи, що **тоталітаризм є наслідком аморальності**.

Отже, через призму антиномії образів, з одного боку, морально «чистої Навсікаї» (М. Зеров), а з другого, – сплямованих жахливим злочином Іродіади і Саломеї, увиразнюється цінність еллінського ідеалу краси, тобто поєднання етичного начала з естетичним.

У поезії неокласиків серед елементів античного і водночас біблійного походження виокремлюється мотив подорожі. У поетичній інтерпретації митців він має різні значення, а саме: а) дорога в невідоме, яким є наше життя; б) невпинний пошук істини і щастя, внутрішньої та суспільної гармонії, мудрості, правди; в) мандрівка, трактована як спосіб пізнання світу, самовдосконалення, відновлення сил на нове життя і на боротьбу зі злом. Наприклад, у сонеті Юрія Клена «Сковорода» (1928) «прекрасний шлях» подорожі українського філософа символізує зразок для наслідування з метою самовдосконалення [5]:

Оці мандрівки дальні та безкраї,
І, може, іншого шляху немає,
Щоб з хаосу душі створити світ.

Через мотив подорожі сформульовано цінність неухильного пошуку свого місця у світі й сенсу людського життя. У контексті цього мотиву П. Филипович – услід за Ернестом Хемінгуеєм – у вірші-переспіві «Людина і море» констатує про сенс боротьби з життєвими труднощами та небезпеками. Пояснюючи кінцеву мету пошуку у вірші «Надхмарний вітер полетів», поет представляє красу як конструктивний чинник і джерело оптимізму. Тому закликає:

Дивись на діл, на небеса
І вчись прекрасного спокою –
Колись зійде і над тобою
Така врочистая краса.

У багатьох творах М. Рильського мотив подорожі означає шанс на реалізацію мрії про взаємну любов і щасливе подружнє життя. Поруч із цим функціонує символічний мотив руки. Обидва виконують концептуальну роль. Приміром, у вірші «Згаси у серці зло!», злучення рук дає перспективу на створення «нерукотворного», тобто духовного храму:

Дай руку – і ходім глибокими шляхами
У храмі вічному **схилить своє чоло,**
Заплакать радісно в **нерукотворнім**
храмі.

Мотив подорожі в поемі-епопеї Юрія Клена «Попіл імперій» символізує почуття громадянського обов'язку – внутрішню потребу йти в концтабори («я в нетрі йшов», «на півдорозі Данте заблукав»), щоб виявити і переказати світу трагедію, спричинену тоталітаризмом радянської і фашистської імперій. Отже, різні семантичні грані мотиву подорожі свідчать, що митці заохочують до суспільної і духовної активності, яка є однією зі засад естетико-світоглядної програми неокласицизму.

www.etnolog.org.ua

Головна риса світогляду неокласиків полягає в антропоцентризмі, під яким розуміємо філософію з наступними пріоритетами: а) визнає категорію імперативу центру, в якому перебуває людина; б) виявляє опозицію до філософії утилітаризму; в) пропагує ідею золотої середини та проголошує ідею гідності людини. Поети намагаються послідовно утверджувати думку про людину як найважливішу і виняткову цінність на землі. Одним із багатьох прикладів є фрагмент вірша М. Рильського «Урожай»:

І в кожнім колосі тяжкім
Весняне сонце й майський грім,
І літній дощ, і ночі сині –
І все це віддано людині.

У конструюванні антропологічної моделі людини митці звертаються до філософської думки українського гуманіста, поета і філософа-містика Григорія Сковороди (1722–1794). Його творчість є квінтесенцією української бароково-просвітницької культури XVII–XVIII ст. Г. Сковорода, як і мислителі античності, сформулював власну концепцію щастя людини – синтезував гуманістичні засади, пропаговані еллінізмом і християнством. У його філософських діалогах і трактатах біблейська проблематика переплітається з ідеями платонізму і стоїцизму; своєю чергою, у засадах християнської етики беруть початок різні шляхи утвердження стрижневих моральних вимірів людської особистості. Основними в теорії філософа є такі категорії, як пізнання світу, мудрість, серце, людина, єдність раціоналістичного з ідеалістичним, самопізнання, пов'язане з еллінською ідеєю самовдосконалення. Цей факт свідчить про тяглість європейської гуманістичної традиції у вітчизняній літературі. Не випадково філософія і творчість цього мислителя цікавила багатьох українських поетів і літературознавців XX ст., зокрема, київських неокласиків. Для них поет-філософ був зразком до наслідування: «і я помандрую, як Сковорода» (М. Драй-Хмара «Розлютувався лютий надаремно»). Цю декларацію пояснює Юрій Клен у вірші «Сковорода»: «Іти у сніг і вітер, в дощ і хугу / І мудрості вином розвести тугу / Бо, може, це нам вічний заповіт». Підкреслюючи доброчинне поширення його науки, ліричний герой неокласиків висловлює радість, що постійно «широким шляхом йде Сковорода» (П. Филипович «Залізний заклик»). М. Рильський у вірші «Китаїв» писав: «з палицею пілігрима / У нові села й городи / Прямує тінь неутолима / Григорія Сковороди». Проте, як слушно зауважили сучасні дослідники [6], поети творчо використовують думку Г. Сковороди для самоусвідомлення і формулювання своєї позиції.

У контексті обговорюваної моделі глибоке символічне значення в поезії неокласиків мають образи «бджоли» і «серця», характерні також для творчості Г. Сковороди. До речі, ці мотиви зустрічаються в давньогрецьких міфах, «Іліаді» й «Одіссеї» Гомера, притаманні поезії знаменитого лірика Піндара [7], а їх використання наступними поколіннями письменників є свідченням традиційного функціонування у класичній літературі «вічних» образів. Згідно з літературною традицією, бджола символізує працьовитість, упорядкований суспільний лад, гармонію, співпрацю, єдність. Цей образ у вірші М. Рильського «Опівдні» є алегорією творчої людини, яка, інтегруючись у спільноту, працює для суспільного добра і в цій діяльності самоствердується:

Це ти гудеш роями бджіл брунатних,
<... >
Ти по житах літаєш тонким пилом,
Запліднюючи теплі колоски, –
І твориш ти з людьми і для людей
Нові міста, ти арки ажурові
Над синіми проваллями будуєш!

Згідно з поетичною рефлексією, щоб утілити мрії, задовольнити «серце, оповите снами», треба бути працьовитим, «мов та бджола» (М. Драй-Хмара «Наставила шов-

www.etnolog.org.ua

кових кросен»). Цей образ також є символом «золотої» краси і джерела радості, яким є «спів бджоли» (М. Драй-Хмара «Мені сниться»).

Образ серця є уособленням таких конструктивних начал, як любов і сила волі. У вірші П. Филиповича «Небо осіннє, мов квітка, марніє» серце порівнюється з «маленьким будинком на неосяжній холодній землі», місцем безпечним, затишним і приємним. Образ серця оспівано у творі-переспіві «Снігова королева» в контексті антиномії «добро – зло». Поет спирається на фабулу відомої казки Г.-Х. Андерсена про дівчинку Герду, яка врятувала свого молодшого брата Кая від неволі душевного холоду. Героїня твору – символ відваги в боротьбі з небезпеками світу як матеріального (сніг, мороз, лід, завірюха), так і духовного (байдужість, підступність, утилітаризм). Силою любові вона зуміла розтопити поневолене холодом байдужості серце брата. Український поет закликає: «Маєте серце із криги, – / Треба ж його розтопить!». В іншому його творі лунає застереження перед небезпекою відсутності любові: «Поруч серце чуже холоне, / Умира, не може любить» (П. Филипович «На поталу камінним кригам»). Ліричний герой М. Рильського у творі «Згаси у серці зло!» закликає до злагоди і радості, а М. Драй-Хмара декларує: «з серця в серце я наллю пісень» (М. Драй-Хмара «Розлютувався лютий надаремно»). В аналізованій поезії категорія серця виконує роль комунікативного і гуманізуючого чинника. З метою сакралізації позитивно конотованих образів поети вживають у якісній функції епітет «золотий», який у різних контекстах означає «тривкий», «добрий», «люблячий», «гарний». Цей художній засіб використано щодо характеристики людини – «золоте серце бабусеньки» (М. Драй-Хмара «Лист до Оксани»), хліба і роботящих рук землероба – «ціп сторукий / Змолотить золоті, обтяжені снопи» (М. Рильський «Пам'яті дядька мого Кузьми Чуприни»), оточуючого світу – «зорі золоті» (М. Драй-Хмара «Симфонія»).

Неокласики, осмислюючи природу людини в онтологічному аспекті, вбачають у ній безмежний потенціал: «Людино, хто зміряв душі німі глибини?» (П. Филипович «Людина і море»); «збагнути серце хоче таємницю таємниць» (М. Драй-Хмара «На смерканні»); «Спізнай, яка у цілім глибина!» (М. Рильський «Тріпоче сокіл, сріблом потемнілим»); «зору глибина / Тужливі одкидала тіні» (М. Рильський «М. Н. Люблю тебе я не за те»). Поруч із уславленням відомих особистостей (митців, учених, народних героїв), поети здебільшого оспівують звичайних безіменних людей, зокрема, матір, сина, хлібороба, косаря – простих працьовитих трудівників, у боротьбі з життєвими випробуваннями людяних і нескорених, які стають зразками для наслідування й об'єктами сакралізації.

Важливою складовою досліджуваної моделі є категорія любові, що реалізується за посередництвом людини і в людині. Згідно зі світоглядом поетів, справжнім щастям наділити людину може тільки друга людина, оскільки «мовчать і місяць, і будови, / Панує ніч, і стежим ми самі, / Як в нас палають заклики любови» (П. Филипович «Синіє сніг і стеляться розмови»). У парубкові зроджується надія на щастя, коли він спілкується з дівчиною, яка «ясна, як сад, і радісна, як сміх» (М. Рильський «У теплі дні збирання винограду»). Поети надають перевагу духовному виміру людини: «О ви, чуття самовіддані й прості, / Як красите ви бідний людський рід!» (М. Зеров «Легенда однієї садиби»). Ідею любові часто висловлюють крізь призму жіночих образів: матері, коханої, приятельки, сестри тощо. «Я чую тільки голос милий, / Я бачу світ, бо в світі – ти» (П. Филипович «Коли летять, як сиві зграї»). Мотив любові в різних контекстах проникає багато творів, зокрема «Яблука доспіли», «Коли втікаючи од пильної роботи», «Чумаки» М. Рильського; «Лист до Оксани», «Маленькій Оксані» М. Драй-

www.etnolog.org.ua

Хмари; «Коли почую твій співучий голос» П. Филиповича. Аргументуючи думку, що любов надає сенс і радість людському існуванню, поети використовують приклади з власного досвіду й «осучаснюють» жіночі «вічні образи», почерпнуті з античності, Біблії, літератури Нового часу. Вони зберігають первинну символіку цих образів, інтегруючи її у контекст існуючої реальності і в омріяний образ земної жінки-сучасниці. Об'єктом глорифікації є символічний образ Прекрасної Дами, ілюстрацією чого є вірш М. Рильського «Не ясноокий образ Беатріче» та російськомовні вірші Юрія Клена «Я шёл с мечтой о Беатриче» і «Быть может, жадно ловишь крики птички». В останньому виражено надію на кохання і щастя:

> И может быть, тебя, как Беатриче,
> Когда-нибудь я встречу на лугу,
> Останусь в заколдованном кругу,
> Чтобы случайной песней возвеличить
> [7, с. 338].

Окрім зазначеного, елементом концепції людини є її причетність до людської спільноти, зокрема родини, де реалізуються категорія любові й морально-етичні засади національної та універсальної (середземноморської) традицій. Стверджується, що людина цілковито самовиражається лише в спільноті. Аргументацію цих поглядів розгорнуто крізь образи персонажів на тлі «малої вітчизни», уособленням якої є рідний дім, сільська спільнота, природа. Зі сфери суспільних відносин поети видобувають факти, які свідчать про зразки моральності, гуманізму, гармонії. Так, у колі стосунків «людина–родина» зображено образ щасливої домівки, що творять особи різного віку: дідусь, бабуся, мати, батько, син, донька, онуки, правнуки. У цій оселі панують любов, гармонія, спокій, радість і безпека, пахне «медом і пашнею» (М. Драй-Хмара «Дід»), а веселі діти граються біля «ласкавої мами» (М. Рильський «Коні»). Іменні персонажі та ліричний герой подані як носії вічних і визначальних рис доброї, мудрої, совісної і працьовитої людини. Тему родини і кохання [8] найповніше розгорнуто у творчості М. Рильського («Весною ми їздили в поле», «Од голосу пашить і віє», «Дитинство», «Косовиця», «Кінь», «Літо і весна» тощо). Поет уславлює органічну спільноту роду. Для кращого розуміння її цінності, у вірші «Тріпоче сокір, сріблом потемнілим» він порівнює рід з високим розлогим деревом. Застосовуючи художній паралелізм, заохочує вслухатися у звуки соків, які переходять крізь плодюче та високе дерево. «Спізнай, яка у цілім глибина!», – закликає він, а також констатує про цінність спільної праці у вірші «Урожай»:

> Людини труд – мільйони рук,
> Мільйони серць! В єдиний звук
> Мільйони струн народних злиті –
> У цій пшениці, в цьому житі!

На переконання М. Рильського, справедливий поділ її результатів, здатність ділитися з іншими свідчить про моральний етос суспільства. Промовистим виразом гуманізму народної традиції є взаємне обдаровування хлібом – вираз пошани. У творі «Новий хліб» образ «всесильного хліба» має матеріальний і духовний вимір: «життєдайні аромати», які розносяться по хатах, наповнюють людей радістю. Усвідомлення його незамінної цінності приходить тоді, коли хліба нема, коли панує голод.

Прикметно, що поети часто зображують людину на тлі буденного життя. Вони оспівують звичайні справи, які внаслідок своєї щоденності стають непомітними. На думку митців, життя складається з простих речей і не обов'язково має бути відзначене великими подіями – вистачить виконання щоденного обов'язку, щоб це життя ушляхетнити. Із хвилин повсякденних людських відносин вони намагаються «видобувати» факти краси і добра («Косовиця», «Од голосу пашить і віє», «Труди і дні» М. Рильського; «Коли почую твій співучий голос», «Немов оту з пожовклими листками» П. Филиповича

www.etnolog.org.ua

тощо). Зображена у творах щоденність – це та, яку помічено і схоплено в миті переживання щастя, любові, радості праці, єдності родини чи спільноти. Це ті, за влучною метафорою В. Моренця, «оази життя, які з великою любов'ю та майстерністю опоетизовані й автоматично переведені з плану конкретного часу в понадчасовий епічний план» [9].

В обговорюваній творчості іманентно виражено концепт непереможності любові. Його вагомою складовою є образ жінки, який поети протиставляють смертоносній тоталітарній системі. Чітким прикладом є вірш М. Рильського «М. Н. Люблю тебе я не за те», де уславлено жіночу любов, мудрість і відданість, адже сила цих якостей зумовлює стоїцизм:

Ні! В час, коли юрба ішла,
І вколо тебе клекотіла,
І брудні славила діла
Під назвиськом святого діла, –

Лиш ти, самотна й мовчазна,
Як скеля, в західнім промінні
Стояла, й зору глибина
Тужливі одкидала тіні.

І непомітно я прийшов
У **молитовному** тремтінні:
Тобі одній моя любов,
Тобі слова мої єдині.

Піднесені почуття викликає безмежна любов і мужність матері, зображеної у поемі М. Драй-Хмари «Констанца». Прототипом цього образу є вбога жінка, яку царський уряд заслав у Сибір за «злочин» її сина, котрий був учасником повстання моряків на броненосці «Потьомкін» [10], а згодом із товаришами втік за кордон та оселився в Румунії як політичний емігрант. Образи матері й сина безіменні – це вказує на типовий характер подій. Мати, «перейшовши тисячі митарств» і кілометрів, «на чужині, без язика» веде важкі розшуки, щоб побачитися з дорогим сином. У реальності вона втекла із Сибіру і скористалася воєнною ситуацією, щоб перейти західний кордон Російської імперії (твір написано під час Першої світової війни). Тільки мати здатна на такий подвиг. Надзвичайно зворушливими є епізод зустрічі після багаторічної розлуки та хвилина прощання з сином і його родиною. Свідченням найглибшої любові й щирості є куплені за останні гроші подарунки для малих онуків. Радість зустрічі й біль розлуки – усі ці хвилювання пронизані вистражданою мрією і водночас гірким усвідомленням, що зустріч може бути останньою. Мати мусить повернутися додому. Натомість її син має залишитися на чужині. Вочевидь причиною їхньої трагедії є тоталітарна політика імперської влади.

Для неокласиків, крім любові, важливою якістю характеру людини є також сила волі. Так, у вірші М. Рильського «Леся Українка» [11, т. 3] оспівано фізично кволу, але духовно міцну письменницю: «<...> справді хвора, – / А душа – немов океан». Вона «радістю в муках сіяла», зуміла йти назустріч бурям і зливам, бути великою, як рать, змогла «жити в нещасті життям щасливим» і «муку творчістю перемагать». Мислення поета спирається на неокласичну теорію сильної особистості. Це був клич до ідеалу вільної і сильної духом людини, а також заклик до традиційного стоїцизму – риси, притаманної героям неокласиків [11]. Не випадково у творі П. Филиповича «Чому невільникам думки про волю милі?» за легкою іронією прочитується осуд слабодухості, песимізму, покірності, пасивності, фаталізму, інерції, наївності: «Раби розумні ми, тож поєднать волім / Всі задуми свої із жеребом своїм, / І буде супокій, щаслива буде доля». Тому цілком виваженим є заклик Юрія Клена у вірші «Україна»: «Живи вогнем / В жару невгаснім / Свій гнів гартуй / І долю власну / З уламків куй». Усупереч нікчемному світу і сірій буденщині, ліричний герой декларує: «Я і ока не заплющу, / Буду пить – не забуття – / Пить отруйну і зцілющу / Радість мудрого життя» (П. Филипович «Ти поглянь – у темній чаші»).

www.etnolog.org.ua

Щойно згадана сила волі тісно пов'язана з категорією свободи, яку митці осмислюють не лише в духовному, а й суспільно-політичному вимірі. Юрій Клен, обтяжений гірким досвідом неволі на засланні та в тюрмі, писав у поемі «Прокляті роки»:

> Але в тюрмі я, мов дитя у школі,
> навчився кохати сонце і життя.
> Який чудовий перший день на волі,
> коли, черкнувшись грані небуття,
> ти знову чуєш спів женця у полі,
> мов він твоє вславляє вороття!

Неокласики, усвідомлюючи трагедію України в умовах радянської системи, проголошують думку про незалежність української держави. У багатьох творах відстоюють ідею патріотизму і порушують проблему громадянської позиції. Проектують їх на різні ситуації людського життя: від перебування в затишку «малої вітчизни» до ситуацій ув'язнення чи вироку смерті. Поети самі постійно були під загрозою, яка наростала від 1930 року. У березні 1931 року НКВД першим заарештувало М. Рильського і на шість місяців кинуло до в'язниці. Юрій Клен (тоді ще О. Бургґардт), німець за походженням, вирішив знайти порятунок у Німеччині. На прощання М. Зеров присвятив йому сонет «Karnos tes patridos», створений 1931 року (з грецьк. Kanvóç tç (ntf) yaíqç «Дим країни рідної»), із циклу «Мотиви Одіссеї», у якому підкреслив вірність патріотичному обов'язку, відданість Україні. З відомих причин контакти неокласиків обірвалися, але духовна єдність збереглася. Відповіддю на питання лідера неокласиків можна вважати вірш Юрія Клена «Шляхами Одіссея». У цьому творі бачимо, що заповідь свого колеги з «грона п'ятірного» поет зберіг і намагався реалізувати. Ліричний герой його вірша закликає до патріотизму:

> Пам'ятай: в'ється дим кучерявий з-над хат,
> зріє хліб, і червоні хитаються маки
> там, де рідна на тебе чекає **Ітака**
> і занедбаний твій маєстат.

У поемі-епопеї «Попіл імперій» наратор репрезентує емігранта, прототипом якого є сам Юрій Клен. Він визнає, що в «морі чужини» почуває себе невпевнено – як у «хитkому човні» [7, с. 319]. З теплом згадуючи «все пережите, дальнє і близьке», він не може позбутися ностальгії, знайти місце, де буде так, як «було удома», тобто в Україні. Образ української Аркадії не лише збуджує «голубі пожари мрій» і вириває з «чужини», а й викликає страждання, оскільки Батьківщина окупована ворогами, у «згарищах чорніє» [7, с. 319] і залишається недоступною.

В естетико-етичній системі антропологічної концепції людини неокласики підкреслюють значення діалогу. Митці вважають, що він має конструктивний характер – творить «згоди Колос» (М. Зеров «Діва») і допомагає побачити «надію в інших» (М. Рильський «Шлях»). Образ, зображений у сонеті М. Рильского «У теплі дні збирання винограду» свідчить, що усміх і привітний погляд будять відчуття радості існування, а в миті переживання щастя все стає красивим, навіть сіра курява дороги («звився пил, немов рожевий дим»). Промовистим атрибутом ідеї діалогу є мотив поєднаних рук, який у творах символізує співдружність, солідарність і передумову втілення мрії про щастя. До речі, не випадково в українській народній традиції вираз «просити руки» означає пропозицію одруження. Згідно з поетичною рефлексією, без дружньої руки ближнього людина відчуває самотність і страждання. Гостроту душевного болю зворушливо передано в образі дитини-сироти, яка потребує «гарячої й мудрої руки» батька (М. Рильський «Взабрід») чи ласкавих рук матері (М. Драй-Хмара цикл «Мати»). У багатьох творах обговорюваний мотив символізує джерело сили для витримки під час найважчих життєвих випробувань, у хвилину смерті:

> І гіркоту цієї муки
> Пили ми з повного відра

www.etnolog.org.ua

І мовчки поєднавши руки,
Були, як брат і як сестра.
(М. Драй-Хмара «Я полюбив тебе»).

За слушним твердженням П. Филиповича, приязну руку допомоги може подати лише той, хто має «серце чуле» («Нема словам лічби»). Мотив поєднаних рук багатогранно функціонує у його інтимній лірициі [12]:

Як доторкнеться до руки рука,
Почую хвилі, теплі і невпинні,
І кличу **радість** буйну і весняну,
Не раз, не раз ще зашумить **життя**!
(«Немов оту з пожовклими листами»).

Мов дитина невимовно радий
Доторкнусь до теплої руки.
(«Це призначив тоскний, невблаганний»).

Твоя рука в моїй руці,
Спокійно і бадьоро линуть
У млисту далечінь думки.
(«Напівосінній дощ»).

Руки **загорілі і нескорі**
Подали напитися мені.
(«Не вино, не сон і не отруту»).

Формулюючи антропологічну концепцію людини, неокласики стверджують органічну єдність людини з природою: «стомлені душі зливались / з живою душею землі» (М. Рильський «Весною ми їздили в поле»); «я з землею зрісся – не вирну» (М. Драй-Хмара «Мені сниться»); «І радість, і рани / Дороги моєї / Сплелись, як коріння у чорній землі» (П. Филипович «Як листя торішнє»). П. Филипович оспівує благо «непорушної згоди» («Колосом стигне слово»), гармонії, яка характерна природі. Він закликає наслідувати цю рису і з почуттям обов'язку берегти світ флори і фауни («Слава весняній траві», «Шануй гніздо старого чорногуза»). У природі поет убачає життєву мудрість:

Повітря, рослини, води –
Вславляють усі блакить,
Усі приходять до згоди
Безмежно життя любить».
(«Не злато, ливан і смирну»).

У віршах П. Филипович констатує, що «криниця вічної природи», як джерело відродження – «стаєш лагідний, добрий» («Ямби»), енергії – «повітря п'ю радісний келех / І очі п'яніють щомить» («Не смуги золотисті»), радості – «З усіх рослин веселий дзвін» («Не тане день»), гармонії – «серце землі гаряче б'ється в ніжних грудях твоїх» («Хай на небі»), самоутвердження – «Став чоловік над чорною ріллею / Як небо гордий, сильний, як земля» («Всюди орел літа»). Подібні думки про природу, як досконалий зразок для наслідування, пронизують творчість усіх неокласиків. Особливої уваги вартує заклик у вірші Юрія Клена «Сковорода»:

Вбирати в себе вітер і простори,
І ліс, і лан, і небо неозоре.
Душі лише співать: «Цвіти, цвіти!»
Аж власний світ у ній почне рости,
В якому будуть теж сонця і зорі.

В уривку «Діалог людини з землею» поеми «Попіл імперій» Юрія Клена підкреслено двосторонній характер взаємозв'язку: з одного боку, людина після трагедій звертається саме до життєдайної «вічної землі», а з другого, – має обов'язок її обробляти. «Ралом залізним зорай цілину запахущу, / Засів розкинь золотистий!» <...> Сину мій! Потом гарячим мене напої!» [7, с. 357], – закликає автор.

Цілком свідомо поети входять у роль психологів, філософів, політологів і зображують людину в екзистенціальному, духовному, суспільно-політичному та природному вимірах. Митці намагаються відкрити перспективу, яка допоможе людині збагнути сенс буття, обрати життєву філософію, відшукати своє місце у світі й бути щасливою.

***

У ході дослідження з'ясовано, що антропологічна концепція людини в поезії київських неокласиків спирається на засади гуманіз-

www.etnolog.org.ua

му і декларує антропоцентричний характер культури з приматом імперативу моральності й гуманізму. Ця концепція ґрунтується на таких категоріях, як калокогатія (моральна і фізична досконалість, єдність прекрасного і доброго), істина, любов, свобода, шляхетність, мудрість, гармонія, працьовитість, стоїцизм, пізнання (себе і світу), мужність, самовдосконалення, суспільна активність, солідарність, діалог, співпраця, творчість, патріотизм, щирість, урівноваженість, поміркованість, спокій, радість, традиція, право й обов'язок. Ці позитивно конотовані категорії становлять передумову щастя людини. Поети проголошують ідею боротьби за щастя і закликають до наполегливої праці, аби зі щоденності видобувати радість і сенс життя. Ключове значення вони надають духовному світу людини, який виявляється в гуманістичній позиції, в устремлінні до вищих цінностей – краси, добра, істини.

Зі змісту розглянутої моделі можна виокремити наступні концептуальні думки: а) життя і щастя людини зумовлені її системою цінностей, характером, силою волі й діями; б) етос людини рятує світ від зловіщого апокаліпсису, тому її метою має бути гуманізм, що є передумовою життя; в) у людини є права й обов'язки, тому вона мусить відповідати за свої учинки. У конструюванні концепції поети використовують давно минулі або характерні існуючій дійсності факти історичної ваги. Черпають з філософії еллінізму, Ренесансу, спадщини Г. Сковороди, середземноморської культури й української національної традиції, а також творчо переосмислюють «вічні» образи, мотиви і сюжети.

Концепція неокласиків висуває перед людиною високі вимоги. Вони полягають у тому, щоби в ім'я високих ідеалів боротися із самим собою і самовдосконалюватися. Ідейно-тематичний зміст розглянутої моделі протистоїть комуністичній теорії «гвинтиків» і масовізму, надаючи примат гідності та свободі *кожної* людської особи, примат рівноправності та моральному етосу. Поети промують тип вільної духом людини, здатної протистояти злу. Творячи візію суспільного ладу, у якому реалізується право кожної людини на гідне життя, вони поміщають її в коло гуманістичних засад.

Примітки

[1] Наведені у статті цитати з творів подано за виданнями: Рильський М. Зібрання творів у двадцяти томах. Київ, 1983 [10; 11]; Зеров М. Твори в двох томах. Поезії. Переклади. Київ, 1990 [6]; Филипович П. Поезії. Мюнхен, 1957 [14]; Драй-Хмара М. Вибране. Поезії та переклади. Київ, 1969 [4]; Юрій Клен (Освальд Бургардт). Вибране. Київ, 1991 [7]. При назвах цитованих творів указано імена авторів; номер сторінки подано при цитатах, зачерпнутих із творів, які нараховують понад дві сторінки.

[2] Калокагатія (дав.-гр. *καλοκαγαθία,* від дав.-гр. *καλὸς καὶ ἀγαθός* – у перекладі «прекрасне і добре») – поняття давньогрецької класичної естетики, що виражає ідеальне єднання фізичної краси і духовної досконалості – як ідеал виховання людини. URL : https://uk.wikipedia.org/wiki/ Калокагатія. Дата звернення 12. 02. 2020 року.

[3] Виділення напівжирним шрифтом тут і далі моє. – *Л. С.*

[4] Пор.: Зварич В. Образ Саломеї у поезії неокласиків [5].

[5] Пор.: Астаф'єв О. Вірш Юрія Клена «Сковорода»: спроба прочитання [1, с. 4–7].

[6] «Неокласикам властивий цілком особливий тип творчої саморефлексії – він вельми далекий від домінуючого в їхній добі, але близький до того типу творчої особистості, що визначає поета-мислителя, поета-філософа як Лі Бо, Ду Фу, Бгартрігарі чи Сковорода, надто ж у XX столітті». Соловей Е. Українська філософська лірика. [12, С. 185]. Також див.: Астаф'єв О. У пошуках світової гармонії (Григорій Сковорода і Юрій Клен: діалог через віки) [2].

[7] Як автор гімнів і майстер оди особливу славу здобув Піндар (*Pindarus,* бл. 518–443 або 438 до н. е.). До нас дійшло його 17 книг. Поет писав, що бджоли «у крихітних грудях велетенським обертають духом» (<...> *operosa parvos carmina fingo*).

[8] Див.: Стеценко О. [13].

[9] Пор.: Моренець В. Національні шляхи поетичного модерну першої половини XX ст. : Україна і Польща [8, с. 249].

[10] Назва корабля відсилає нас до історичної події червня 1905 року в Російській імперії, коли моряки військового корабля «Князь Потьомкін-Таврійський» Чорноморського флоту виступили проти жорстокості

www.etnolog.org.ua

офіцерів керівного складу. Відбулося перше в історії Російського флоту збройне повстання матросів. Витративши всі запаси палива і харчів, вони вирішили здатися румунській владі. Зійшли на берег у Румунії і залишилися там як політичні емігранти. Тих, хто повернувся на Батьківщину, було заарештовано і страчено.

[11] «Герой неокласиків, як і герой акмеїстів і скамандритів – це активна, енергійна, сильна особистість, героїчна, мужня» [3, с. 8].

[12] Див.: Райбедюк Г. Інтимна лірика Павла Филиповича [9].

Список використаних джерел

1. Астаф'єв О. Вірш Юрія Клена «Сковорода»: спроба прочитання. *Українська мова та література*. 1997. Чис. 35.

2. Астаф'єв О. У пошуках світової гармонії (Григорій Сковорода і Юрій Клен: діалог через віки). Ніжин : Ніжинський державний педагогічний інститут ім. М. Гоголя, 1996. 30 с.

3. Вишневська О. А. Рецепція античності у творчості неокласиків, акмеїстів і скамандритів : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.05 «Порівняльне літературознавство». Тернопіль, 2001. 20 с.

4. Драй-Хмара М. Вибране. Поезії та переклади. Київ, 1969. 302 с.

5. Зварич В. З. Образ Саломеї у поезії неокласиків. *Біблія і культура. Зб. наукових ст.* Чернівці : Рута, 2000. Вип. 2. С. 50–52.

6. Зеров М. Твори в двох томах. Поезії. Переклади. Київ : Дніпро, 1990. Т. 1. 843 с.

7. Клен Юрій (Освальд Бургардт). Вибране. Київ : Дніпро, 1991. 461 с. : 1 л. порт.

8. Моренець В. Національні шляхи поетичного модерну першої половини ХХ ст. : Україна і Польща. Київ : Основи, 2002. 327 с.

9. Райбедюк Г. Інтимна лірика Павла Филиповича. *Слово і час.* 1993. № 7. С. 68–72.

10. Рильський М. Зібрання творів у двадцяти томах. Київ : Наукова думка, 1983. Т. 1. 535 с.

11. Рильський М. Зібрання творів у двадцяти томах. Київ : Наукова думка, 1983. Т. 3. 440 с.

12. Соловей Е. Українська філософська лірика : Навч. посібник. Київ : Либідь, 1999. 368 с.

13. Стеценко О. Тема кохання у творчості Рильського. *Дивослово*. 1995. № 10–11.

14. Филипович П. Поезії. Мюнхен : Інститут літературознавства при Українському вільному університеті, 1957. 147 с.

References

1. ASTAFIYEV, Oleksandr. 'Skovoroda' Verse by Yuriy Klen: an Attempt of Reading. *Ukrainian Language and Literature,* 1997, 35, 32–37 [in Ukrainian].

2. ASTAFIYEV, Oleksandr. *Searching for World Harmony (Hryhoriy Skovoroda and Yuriy Klen: Dialogue Through the Centuries)*. Nizhyn: *Mykola Hohol Nizhyn State Pedagogical Institute, 1996, 30 pp.* [in Ukrainian].

3. VYSHNEVSKA, Oksana. Reception of the Antiquity in the Works of Neoclassics, Acmeists and Skamanders. *Extended Abstract of Candidate's Thesis.* Ternopil, 2001, 20 pp. [in Ukrainian].

4. DRAI-KHMARA, Mykhailo. *Selected Works. Poems and Translations.* Kyiv, 1969, 302 pp. [in Ukrainian].

5. ZVARYCH, Vasyl. Salomeya Character in the Neoclassics' Poetry. *The Bible and Culture. Collected Scientific Papers.* Chernivtsi: Ruta, 2000, iss. 2, pp. 50–52 [in Ukrainian].

6. ZEROV, Mykola. *Works in Two Volumes. Poems. Translations.* Kyiv: Dnipro, 1990, vol. 1, 843 pp. [in Ukrainian].

7. KLEN, Yuriy (Oswald-Eckard Burghardt). *Selected Works.* Kyiv: Dnipro, 1991, 461 pp. [in Ukrainian].

8. MORENETS, Volodymyr. National Ways of the Poetical Modern of the First Half of the 20th Century: Ukraine and Poland. Kyiv: Osnovy, 2002, 327 pp. [in Ukrainian].

9. RAIBEDIUK, Halyna. Intimate Lyrics of Pavlo Fylypovych. *Word and Time,* 1993, 7, 68–72 [in Ukrainian].

10. RYLSKYI, Maksym. *Collected Works in Twenty Volumes.* Kyiv: Naukova dumka, 1983, vol. 1, 535 pp. [in Ukrainian].

11. RYLSKYI, Maksym. *Collected Works in Twenty Volumes.* Kyiv: Naukova dumka, 1983, vol. 3, 440 pp. [in Ukrainian].

12. SOLOVEI, Eleonora. *Ukrainian Philosophic Lyrics: A Teaching Aid*. Kyiv: Lybid, 1999, 368 pp. [in Ukrainian].

13. STETSENKO, Olha. The Theme of Love in Rylskyi Works. *Dyvoslovo,* 1995, 10–11, 30–34 [in Ukrainian].

14. FYLYPOVYCH, Pavlo. *Poems.* Munich: Institute for Literary Studies at Ukrainian Free University, 1957, 147 pp. [in Ukrainian].

www.etnolog.org.ua

1960-ті рр. Київ. Світлина О. Сланка

Архів Літературно-меморіального музею Максима Рильського (далі – Архів Музею М. Рильського) (МФ-82)

1

2

Будинок Рильських (1) та пам'ятник М. Рильському (2). с. Романівка Попільнянського р-ну Житомирської обл. Початок XX ст. Світлини З. Гудченко (2008)

www.etnolog.org.ua

З дружиною Катериною Миколаївною.
Архів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського

Архів музею М. Рильського (МФ-50)

Архів музею М. Рильського
(МФ-275)

www.etnolog.org.ua

Засідання вченої ради ІМФЕ, присвячене М. Рильському.
Зліва направо: М. Сиваченко, невідомий, О. Дей, Ю. Костюк, М. Гордійчук, К. Гуслистий, Ю. Цвєткова, невідомий; стоять: невідомий, С. Музиченко, І. Власенко

Серед учасників Всесоюзної наради з питань вивчення фольклору.
Москва. З архіву В. Юзвенко

www.etnolog.org.ua

Серед учасників Всесоюзної наукової сесії АН УРСР,
присвяченої 150-річчю з дня народження Ю. Словацького.
м. Кременець Тернопільської обл. 1953 р.

Діячі науки та культури біля пам’ятника М. Рильському. Київ

www.etnolog.org.ua

Архів музею М. Рильського
(МФ-272)

Архів музею М. Рильського
(МФ-387)

www.etnolog.org.ua

Архів музею М. Рильського
(МФ-376)

Архів музею М. Рильського
(МФ-1093)

www.etnolog.org.ua

Архів музею М. Рильського
(МФ-183)

П. Тичина та М. Рильський.
Архів музею М. Рильського
(МФ-410)

www.etnolog.org.ua

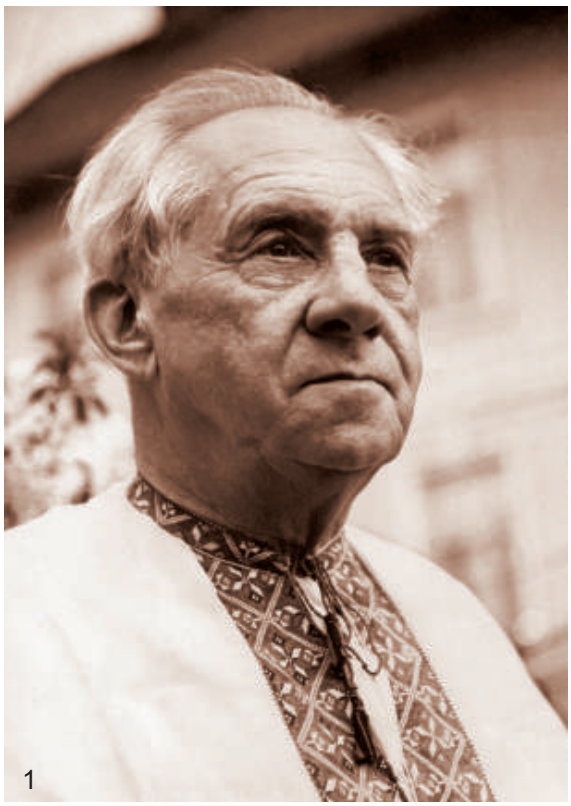
1

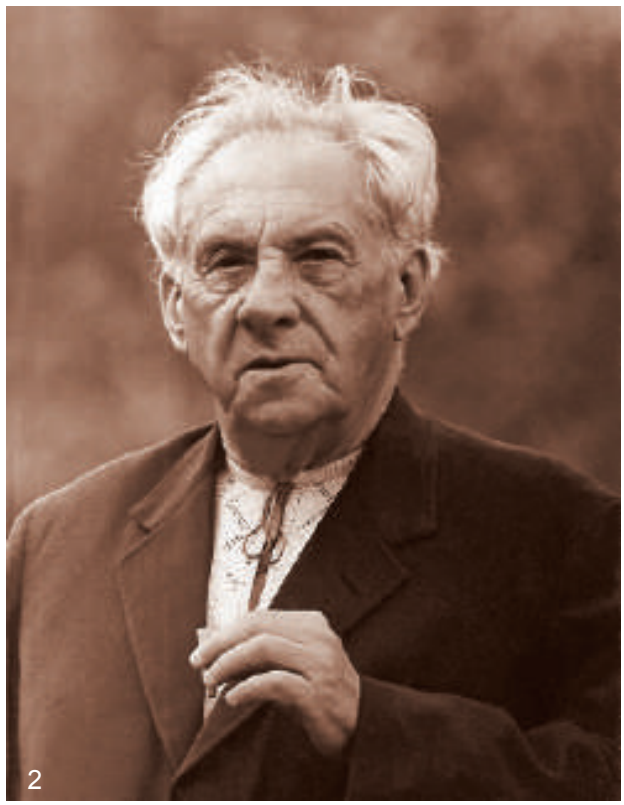
2

Архів музею М. Рильського
(1 – МФ-53; 2 – МФ-37).

Архів музею М. Рильського
(МФ-407)

www.etnolog.org.ua

Максим Рильський.

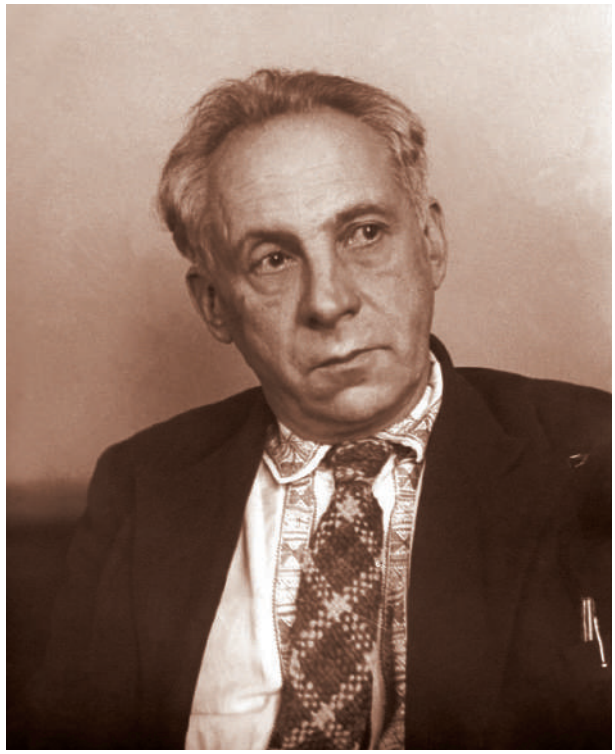

Усі світлини – з Архіву музею М. Рильського

www.etnolog.org.ua

Серед діячів культури.
Зліва направо: О. Корнійчук, М. Рильський, Г. Юра, А. Бучма,
Н. Ужвій, І. Паторжинський. Київ. 1946 р.

А. Малишко, М. Рильський, М. Бажан, О. Корнійчук, П. Тичина. 1951 р.

www.etnolog.org.ua

Зиновій Толкачов.
Портрет Максима Рильського. 1949 р. Папір, пастель, гуаш.
Національний художній музей України